

jak dawniej, skazane tylko na siebie. Powoli następują zmiany w ustawodawstwie na ich korzyść. Powstają również organizacje pozarządowe zajmujące się niesieniem pomocy ofiarom mobbingu [...] Stowarzyszenia ujawniają zjawisko mobbingu, prowadzą badania, publikują ich wyniki, nagłaśniają problem mobbingu w środkach masowego przekazu, współpracują w tym zakresie z innymi organizacjami. Organizują spotkania indywidualne i grupowe, podczas których osoby mobbowane mają możliwość przedstawienia swojego problemu i uzyskania życzliwej porady psychologicznej lub prawnej”.

Celem opracowania jest wyjaśnienie pojęcia mobbingu, określenie istotnych cech, przyczyn i skutków zjawiska oraz opisanie form jego zwalczania i poradnictwa ofiarom prześladowań, ze szczególnym uwzględnieniem roli organizujących się w Polsce stowarzyszeń antymobbingowych. Autorzy wykorzystali wiele publikacji naukowych krajowych i zagranicznych z zakresu psychologii, zarządzania i prawa. Czytelników mogą zain-

teresować cytowane przykłady sytuacji i działań mobbingowych zaczerpnięte z listów przychodzących do Krajowego Stowarzyszenia Antymobbingowego.

Mocną stroną książki jest wskazanie szerokiego pola badań tego zjawiska. W celu zainspirowania badaczy wskazują możliwe obszary penetracji teoretycznej i badań empirycznych związanych ze zjawiskiem mobbingu. Wielką zaletą publikacji jest to, iż napisana jest piękną polszczyzną. Układ graficzny pozwala na szybkie odnajdowanie interesujących nas kwestii. Szata graficzna jest ciekawa, okładka zachęca do sięgnięcia po tę pozycję. Publikacja może zainteresować zarówno specjalistów zajmujących się zarządzaniem personelem, pracodawców, jak i osoby doświadczające niezasłużonych przykrości ze strony przełożonych lub współpracowników. Z pewnością zainteresuje też badaczy i studentów zajmujących się zjawiskiem mobbingu.

Violetta Tanaś

Maciej Potz
„Granice wolności religijnej.
Kwestie wolności sumienia i wyznania
oraz stosunku państwa do religii
w Stanach Zjednoczonych Ameryki”

Monografie FNP, Seria Humanistyczna, Wrocław 2008

Książka Macieja Potza pt. *Granice wolności religijnej. Kwestie wolności sumienia i wyznania oraz stosunku państwa do religii w Stanach Zjednoczonych Ameryki* to interesująca pozycja na polskim rynku wydawniczym. Problem rozdziału państwa i Kościoła oraz regulacji tych stosunków stanowi ciekawy, aczkolwiek wciąż chyba niedoceniany obszar badawczy. Wprawdzie na polskim rynku wydawniczym można znaleźć wiele ciekawych pozycji z zakresu relacji na linii państwo–Kościół (Kościoły), ale pozycje te bądź to odno-

szą się wyłącznie do kwestii prawa wyznaniowego (np. H. Misztal, P. Stanisław (red.), *Prawo wyznaniowe*, M. Pietrzak, *Demokratyczne, świeckie państwo prawne*; M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*), bądź do ogólnie ujmowanych procesów sekularyzacji społeczeństw zachodnich (np. P. Norris, R. Inglehart, *Sacrum i profanum. Religia i polityka na świecie*, P. Mazanka, *Źródła sekularyzacji i sekularyzmu w kulturze europejskiej*, J. Mariański, *Sekularyzacja i desekularyzacja w nowoczesnym świecie*), bądź też pojawiają się od czasu

do czasu analizy przypadku skrajnego, a tym samym być może wdzięcznego przedmiotu badań, jaki stanowi przypadek francuski¹. Oczywiście nie można nie wspomnieć choćby o takim opracowaniu, jak *Mur separacji – państwo a kościół w Stanach Zjednoczonych Ameryki* R. Małajnego, lecz dynamika zmian w zakresie podejścia do roli religii w przestrzeni publicznej Stanów Zjednoczonych sprawia, iż pozycje takie w ograniczonym stopniu dezaktualizują się. Stąd też pojawienie się książki Macieja Potza uznać należy za pożądany wkład w rozwój wiedzy na ten temat.

Pozycja Macieja Potza składa się z pięciu rozdziałów. Podział ten wydaje się logiczny i konsekwentny, pozwala również na czytelne przedstawienie problemu w jego złożoności (choć, jak postaram się w dalszej części udowodnić, Autor zawęził problem badawczy). Rozdział pierwszy, *Religia w demokracji amerykańskiej. Zagadnienia wprowadzające*, stanowi wstęp teoretyczny do dalszych rozważań natury prawnej, politologicznej i kulturowej. Autor przedstawia pojęcie wolności i równości, ujmując je w kontekście historii Stanów Zjednoczonych i idei demokracji liberalnej. Rozważania te wprowadzają czytelnika w specyfikę rozwiązania amerykańskiego determinowanego historią państwa oraz pierwiastkiem religijnym towarzyszącym rozwojowi społeczeństwa amerykańskiego od samego początku jego istnienia. W rozdziale tym Maciej Potz podejmuje się nakreślenia historycznego tła heterogenizacji społeczeństwa. Wskazuje na różnorodność grup religijnych i napięcia między nimi i stara się znaleźć odpowiedź na pytanie o genezę późniejszych rozwiązań prawnych. Odwołując się do własnych refleksji, jak i interpretacji innych autorów, pokazuje, iż źródło takiego właśnie modelu stosunków między państwem a religią stanowiły: zróżnicowanie wyznaniowe społeczeństwa, „ferment w sferze idei”, tj. podważanie idei jednego Kościoła na terenie Stanów Zjedno-

czonych, zwłaszcza że rozwiązanie to było sprzeczne z hasłem wolności religijnej wysuwany m.in. przez G. Madisona i T. Jeffersona, oraz postulaty przeciwników konstytucji, by włączyć do niej gwarancje praw obywatelskich (w tym również gwarancje wolności religijnej). W dalszej części rozdziału Autor przedstawia współczesne rozumienie idei wolności religijnej oraz miejsca religii w przestrzeni publicznej, ukazując trzy koncepcje: sekularystyczną, teokratyczną (w zmodyfikowanej wersji w stosunku do tradycyjnego rozumienia tego ujęcia) oraz stanowisko pośrednie, łączące elementy obu wspomnianych podejść. Zwieńczenie tych rozważań stanowi przedstawienie koncepcji państwa neutralnego światopoglądowo oraz refleksja nad liberalnym ujęciem wolności wyznania.

Rozdział drugi, zatytułowany *Wolność sumienia i wyznania w prawie amerykańskim*, stanowi zarys historyczny rozwiązań prawnych regulujących kwestie wolności religijnej i miejsce religii w przestrzeni publicznej Stanów Zjednoczonych (jak np. prawo odmowy służby wojskowej ze względu na przekonania religijne czy problem wielożeństwa). Autor dokonuje analizy prawodawstwa również w szerszym sensie, odwołując się do problemu wolności postępowania i wolności wierzeń, lojalności wobec państwa i wobec religii oraz obyczajowości. Podając interesujące przykłady orzecznictwa sądowego, Maciej Potz szkicuje złożoność opisywanego problemu i wskazuje na paradoksy i trudności związane z oceną istniejących rozwiązań prawnych. W swej refleksji wykracza poza obszar samych zapisów prawnych, odwołując się nie tylko do prawa konstytucyjnego, lecz także filozofii prawa i doktryny liberalnej. Podaje przykłady orzeczeń w stosunku do przedstawicieli różnych wyznań, dzięki czemu uwypuklony zostaje pluralistyczny charakter społeczeństwa amerykańskiego i problemy, jakie fakt ten implikuje. Maciej Potz nie ogranicza się jedynie do przedsta-

wienia stanu prawnego oraz zakresu wolności religijnej w ciągu lat, lecz bada również jego źródła oraz filozoficzno-kulturowe tło idei wolności religijnej w rzeczywistości amerykańskiej. Refleksja ta kończy się analizą prawnego unormowania kwestii wolności religijnej oraz jej ograniczeń po 11 września 2001 r.

W rozdziale trzecim, pt. *Stosunek państwa do religii w prawie amerykańskim*, Maciej Potz analizuje niezwykle ciekawy problem badawczy, jaki stanowią relacje między państwem a religiami w przestrzeni amerykańskiej. Kwestie rozdziału państwa i Kościołów nie odnoszą się tylko do zapisów prawnych, lecz również do takich kwestii, jak szkolnictwo. Autor podnosi w ten sposób z jednej strony problem neutralności placówek edukacyjnych, z drugiej zaś kieruje uwagę na poszanowanie pluralizmu i ochronę wolności religijnej uczniów i studentów. Prezentuje także imponującą liczbę orzeczeń sądowych stanowiących przykłady rozwiązania problemów na linii państwo – religia. Należy zauważyć, iż powszechna wydaje się opinia, że o neutralności światopoglądowej państwa nie świadczy jeden zapis konstytucyjny, lecz również, a może przede wszystkim rzeczywiste stosowanie prawa w tym zakresie oraz zasady regulowania tych kwestii. W rozdziale tym poruszony zostaje zatem problem nauczania religii w szkołach publicznych, organizowania kół o charakterze światopoglądowym, odmawianie modlitwy w klasie czy niezwykle kontrowersyjna z „europejskiego” punktu widzenia kwestia obecności teorii kreacjonistycznej w nauczaniu o początkach życia. Ponadto należy pamiętać, iż zagadnienia rozdziału państwa i religii odnosi się również do kwestii finansowych, w tym także do problemu wsparcia finansowego udzielanego szkołom przez państwo. Problem miejsca religii w systemie edukacji nie jest jedynym źródłem napięć i kontrowersji. Właściwie wszystkie formy pomocy (w tym również finansowej) ze strony państwa

na rzecz związków wyznaniowych, takie jak np. zwolnienia podatkowe, dają impuls do głębszej refleksji nad realizacją koncepcji separacji oraz nad neutralnym charakterem państwa. Słusznie zatem Autor odnosi się do tradycji separacjonistycznej, wyjaśniając pojęcie „muru separacji” oraz ewolucję podejścia do rozdziału państwa i religii na gruncie amerykańskim. Jednocześnie Maciej Potz wdaje się w swego rodzaju „polemikę”, opierając na opiniach znawców tematu, z uzasadnieniem niektórych przytoczonych przez siebie wyroków sądowych oraz tradycyjną („historyczną”) wykładnią prawa z obszaru ochrony wolności religijnej, skłaniając tym samym czytelnika do głębszej refleksji.

Z warstwy zagadnień natury prawnej Autor przenosi akcent w rozdziale czwartym, zatytułowanym *Religia w społeczeństwie obywatelskim*, na rolę religii w amerykańskiej przestrzeni publicznej, znaczenie pierwiastka religijnego w świadomości społecznej oraz koncepcję tzw. religii obywatelskiej. Podaje przykłady działalności jednego z aktywnych ruchów religijnych, Religious Right, którego członkowie dążą do wcielania wartości chrześcijańskich moralności protestanckiej w obszarze szkolnictwa (np. nauczanie teorii ewolucji *versus* koncepcja kreacjonistyczna, modlitwa w klasach czy też brak zgody na edukację seksualną), obyczajowości (np. wartości rodzinne, jak patriarchy, brak akceptacji dla związków homoseksualnych) i prawodawstwa (np. sprzeciw wobec aborcji). Autor nakreśla też formy i metody działań ruchu na rzecz mobilizacji elektoratu o profilu konserwatywnych chrześcijan oraz działalność lobbingsową Religious Right. Jako opozycja wobec tego ruchu przedstawiony zostaje ruch liberalny. Organizacje należące do tej grupy stoją na stanowisku separacji państwa i religii. Oprócz tych dwóch nurtów Autor przedstawia również przykład organizacji żydowskich, wśród których nie ma jedności w kwestii stosunku do idei separacji państwa i religii.

Głównym zagadnieniem rozdziału czwartego wydaje się pojęcie religii obywatelskiej jako koncepcji specyficznie amerykańskiej. Wątek ten jest niezwykle istotny dla omawianego obszaru badawczego, stąd też Autor słusznie poświęca mu swą uwagę, nie ograniczając się jedynie do zdefiniowania pojęcia, ale również poddając go nieco głębszej analizie. Wreszcie, pod koniec rozdziału pojawia się problem miejsca religii we współczesnej przestrzeni publicznej w Stanach Zjednoczonych. Maciej Potz dzieli zagadnienie to na dwa obszary: prawno-instytucjonalny oraz pozaprawny. Drugi z obszarów stanowi impuls do analizy socjologicznej (np. w obszarze socjologii religii), której jednak w pracy zabrakło, pozostawiając niedosyt. Analiza stosunku współczesnych Amerykanów do religii, wiary, pluralizmu stanowiłaby ciekawe uzupełnienie zebranego materiału.

Piąty, ostatni rozdział to *Wolność religijna i stosunki państwo – religia w działalności administracji federalnej*. W części tej Autor porusza problem subwencjonowania działalności organizacji o charakterze religijnym, zajmujących się pomocą społeczną, jako przykład podając Charitable Choice. Uwypuklona została aktywność administracji prezydenta Busha na rzecz wspierania tego typu inicjatyw podejmowanych przez organizacje o proveniencji religijnej. Co ciekawe, inicjatywa Busha, zmierzająca do zacieśnienia relacji państwa z Kościołami m.in. w formie wsparcia finansowego na rzecz wspomnianych organizacji, spotkała się z dość chłodnym przyjęciem ze strony przedstawicieli Kościołów protestanckich, a forsowana przez prezydenta Busha ustawa o równych subwencjach dla organizacji świeckich i religijnych, zajmujących się pomocą społeczną, nie została ostatecznie przyjęta. Postawa związków wyznaniowych wiązała się z obawą o uzależnienie się ich od państwa. Kwestia ta obrazuje specyfikę zachowań Kościołów w Stanach Zjedno-

czonych i ich przywiązanie do idei separacji państwa i religii. W rozdziale tym ponadto Autor wskazuje też na problemy związane z próbą prawnego uregulowania zakresu wolności religijnej oraz kontrowersje wokół zaangażowania Kongresu w tym obszarze. Zagadnienie pobudza w sposób oczywisty do szerszej dyskusji i wydaje się mieć niekiedy paradoksalne skutki dla idei wolności obywatelskiej w ogóle. Pojawia się bowiem pytanie, jak chronić wolność religijną bez posądzenia o wspieranie religii. Nie mniej kontrowersji budziło umieszczenie odwołania do Boga w tekście przysięgi na wierność fladze amerykańskiej wygłaszanej w szkołach przed lekcjami. Rozdział ten w rzetelny i obiektywny sposób uzupełnia wcześniejsze rozważania Autora o element zaangażowania administracji Stanów Zjednoczonych (głównie zaś prezydenta) w kwestie z pogranicza wolności religijnej i zasady neutralności światopoglądowej państwa.

Maciej Potz zdaje sobie sprawę z niejednoznaczności oceny rzeczywistości amerykańskiej w obrębie ochrony praw obywateli do głoszenia swych poglądów religijnych, wskazuje na tradycyjną, immanentną niemal obecność religii w przestrzeni publicznej (w tym również politycznej), akcentuje jednocześnie specyficzny charakter tożsamości amerykańskiej (pierwiastek religijny jest bowiem jednym z jej fundamentów, co stanowi wyjątek wśród państw wysoko rozwiniętych, na co wskazuje również S. Huntington w swej głośnej pozycji *Kim jesteśmy? Wyzwania dla amerykańskiej tożsamości narodowej*), starając się jednocześnie uniknąć europocentrycznego stanowiska wobec roli religii w państwie i społeczeństwie.

W recenzowanej pracy akcent został położony na działalność sądów. Podejście to wydaje się uzasadnione, jeśli się zauważy, iż to właśnie ta sfera normuje w sposób najpełniejszy granice wolności religijnej w Stanach Zjednoczonych. Założeniem Au-

tora była bowiem przede wszystkim analiza zapisów prawnych (w formie orzeczeń sądowych), co w zdecydowany sposób wpłynęło na zawężenie problemu. Dzięki temu praca w rzetelny sposób obrazuje dylematy, paradoksy i trudności w obszarze gwarancji wolności wyznania, z jakimi boryka się współczesne społeczeństwo amerykańskie. Jednocześnie w pracy nieco zbyt pobieżnie potraktowano społeczne uwarunkowania obecnego stanu. Być może należałoby poświęcić nieco więcej miejsca specyficznemu amerykańskiemu przywiązaniu do wartości chrześcijańskich (ciekawych wniosków dostarcza porównanie stosunku do religii społeczeństw wysoko rozwiniętych oraz analiza tendencji sekularyzacyjnych, które jednak zdają się nie wpływać na amerykańskie podejście do wiary i moralności chrześcijańskiej) i publicznemu charaktero-

wi religii w społeczeństwie amerykańskim (w odróżnieniu np. od francuskiej koncepcji prywatnego charakteru wiary). W pozycji Macieja Potza zauważyć można inspirację książką R. Małajnego pt. *Mur separacji – państwo a kościół w Stanach Zjednoczonych Ameryki*, chociaż obaj autorzy różnią się w kwestii akcentowania określonych kwestii. Z pewnością silną stroną pozycji Macieja Potza jest zebrany materiał w postaci przytaczanych orzeczeń sądowych, które Autor poddaje ciekawej analizie prawno-politologiczno-kulturowej (sięgając nie tylko do wykładni prawa, lecz także np. specyfiki wyznań będących „obiektem” opisywanych postanowień), oraz świadoma koncentracja na problemie wolności religijnej w obszarze prawodawstwa. Sprawia to, iż Autor uchwycił esencję przedmiotu bez nadmiernego rozbudowywania badanego problemu.

¹ Należy zauważyć, że właściwie nie ma na rynku polskim publikacji politologicznych wyczerpujących problem relacji państwo–religia/Kościół w Francji. Kwestii tej poświęca się raczej nieco miejsca przy okazji analizy pojęcia laicyzmu lub jako przykład obrazujący szeroko ujmowane procesy sekularyzacji. Wciąż brakuje natomiast pełnego opracowania współczesnego kształtu stosunków państwo–Kościół we Francji z uwzględnieniem uwarunkowań historycznych, politycznych i kulturowych. Stąd też recenzowane studium przypadku amerykańskiego stanowić powinno zachętę do takiego kompleksowego ujmowania problemu w odniesieniu do poszczególnych, interesujących w tym kontekście badawczych państw. Nie mam bowiem wątpliwości, iż problem relacji państwo–religia można analizować nie tylko w perspektywie porównawczej współczesnych podejść do problemu, lecz także jako studia przypadków (sam problem budzi wiele kontrowersji i stanowi impuls do dyskusji, co wskazuje na różnorodność rozwiązań w tej materii na świecie).

Agnieszka Pawlak

„Dialog społeczny. Najnowsze dyskusje i koncepcje”

Rafał Towalski (red.)

Wydawnictwo Centrum Partnerstwa Społecznego DIALOG, Warszawa 2007

W ostatniej dekadzie na polskiej scenie politycznej zmieniło się bardzo wiele. Pewne zjawiska powstały i zniknęły jako naturalna konsekwencja demokratycznych przekształceń. Inne, w pewnym sensie, wywodząc swe oblicze z czasów poprzedniego systemu, walczą poprzez swoich orędowników o własne

miejsce na nowoczesnej scenie demokracji partycypacyjnej. Doszły do tego wpływy ustabilizowanych systemów pośrednictwa interesów po otwarciu się na doświadczenia krajów zachodnich. Należy pamiętać, iż o demokratycznej stabilności systemów politycznych decyduje dzisiaj nie tylko spo-